

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂՈՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
НАГОРНО-КАРАБАХСКАЯ РЕСПУБЛИКА
THE NAGORNO-KARABAKH REPUBLIC

ԼՂՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ НКР
NKR MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
УНИВЕРСИТЕТ МЕСРОП МАШТОЦ
MESROP MASHTOTS UNIVERSITY

ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐ
МАТЕРИАЛЫ КОНФЕРЕНЦИИ
CONFERENCE MATERIALS

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ՝
ՆՎԻՐՎԱԾ ԼՂՀ ԵՎ ՀՀ ԱՆԿԱՆԻՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՄԱՆ 20-ՐԴ ՏԱՐԵՂԱՐՁԻՆ
ԽԱՂԱՂ ԿՈՎԿԱՍՍԸ՝ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՆ

МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ,
ПОСВЯЩЕННАЯ 20-ЛЕТИЮ НЕЗАВИСИМОСТИ НКР И РА
МИРНЫЙ КАВКАЗ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ РЕГИОНА

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
DEDICATED TO THE 20th ANNIVERSARY OF THE NKR AND THE RA INDEPENDENCE
PEACEFUL CAUCASUS AS A FACTOR OF REGION DEVELOPMENT

4 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ
ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ 2011

4 НОЯБРЯ
СТЕПАНАКЕРТ 2011

NOVEMBER 4
STEPANAKERT 2011

ԵՐԵՎԱՆ
 ԼԻՄՈՒՇ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
2011

ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

1. **Ղ.Ս.Գաբրիելյան**, Մեսրոպ Մաշտոց Համալսարանի ռեկտոր, մ.գ.թ. դոցենտ, ՄՍՀ պրոֆեսոր
2. **Ղ.Ս.Բաբայան**, ՄՍՀ գիտական աշխատանքների և արտաքին կապերի գծով պրոռեկտոր, փ.գ.թ., ՄՍՀ պրոֆեսոր
3. **Ա.Վ.Վարդանյան**, Մեսրոպ Մաշտոց Համալսարանի ուս. աշխատանքների գծով պրոռեկտոր, փ.գ.թ., դոցենտ, ՄՍՀ պրոֆեսոր
4. **Մ.Ա. Արզումանյան**, ՄՍՀ պատվավոր դոկտոր
5. **Լ.Յու.Բախչիյան**, բանասիրական ֆակուլտետի դեկան, ՄՍՀ դոցենտ
6. **Ա.Գ.Շահրամանյան**, ՄՍՀ Ռուսաց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչ

ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ԽՈՒՄԲ

- Ֆ.Շ.Ազատյան**, ՄՍՀ Ռուսաց լեզվի և գրականության ամբիոնի ավագ դասախոս
Լ.Գ.Սարգսյան, ր.գ.թ., ՄՍՀ Հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչ
Ա.Վ.Ներսեսյան, ՄՍՀ ավագ դասախոս, ուսումնական մասի վարիչ
Ա.Վ.Սաֆարյան, ՄՍՀ մեթոդխորհուրդի նախագահ

Редакционный совет

1. **Д.С.Габриелян** - ректор Университета Месроп Маштоц, к.п.н., доцент, профессор УММ
2. **Г.М.Бабаян** – проректор по научной работе и внешним связям, к.филос.н., профессор УММ
3. **А.В.Варданян** - проректор по учебной работе, к.и.н., доцент, профессор УММ
4. **М.А.Арзуманян** – почетный доктор УММ
5. **Л.Ю.Бахшиян** – декан филологического факультета УММ, доцент УММ
6. **А.Г.Шахраманиян**, зав.кафедрой русского языка и литературы УММ

Рабочая группа

- Փ.Մ.Ազատյան**, старший преподаватель кафедры русского языка и литературы УММ
Լ.Գ.Մարգարյան, к.п.н., зав.кафедрой армянского языка и литературы УММ
Ա.Վ.Ներսեսյան, старший преподаватель УММ, зав. учебной частью
Ա.Վ.Սաֆարյան, председатель метод.совета УММ

Գ 600 Գիտաժողովի նյութեր: Միջազգային գիտաժողով նվիրված ԼՂՀ և ՀՀ անկախության հռչակման 20-րդ տարեդարձին: Խաղաղ Կովկասը՝ տարածաշրջանի զարգացման գործոն / ԼՂՀ ԿԳՆ; Մեսրոպ Մաշտոց համալսարան. - Եր.: Լիմուշ, 2011. - 664 էջ:

Сборник научных трудов международной научной конференции “Мирный Кавказ как фактор развития региона”, в которой участвовали ученые из России, Германии, Израиля, Казахстана, Украины, Армении и НКР.

Мы сожалеем, что на наше приглашение принять очное и заочное участие в работе конференции не отозвались ученые из некоторых стран нашего региона. Только мирный Кавказ может стать гарантом развития всего кавказского региона, условием благополучия всех без исключения народов, населяющих его. Представленные в сборнике статьи ученых из ближнего и дальнего зарубежья подтверждают истину, что наука и образование вне политики и не имеют границ, и что настоящие ученые – это люди, которым дорог мир.

ԱՐՑԱՆ -ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԻՄՆԱՆՆԴԻՐԸ ԱՆՂՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ 1920 Թ. ԱՊՐԻՆՅԱՆ ԿԵՀԱՄՈՂՈՎՈՒՄ

ՎԻՐԱԲՅԱՆ ՎԱՆԻԿ

Հայաստանի պետական ճարտարագիտական Համալսարան

Պատմ.գիտ.դոկտոր

«Շ (Երևան)

1920 թ. ապրիլին հավաքվելով Թիֆլիսում՝ Անդրկովկասի հանրապետությունները ոչ մի հիմնարար որոշում չընդունեցին, սակայն վեհաժողովի նախապատմությունը և նրա դասերը ուսանելի են բացահայտելով կողմերից յուրաքանչյուրի քաղաքական-դիվանագիտական կողմնորոշումները: Վեհաժողովը հրավիրվեց այն ժամանակ, երբ Հայաստանում տեղի էին ունեցել որոշ տեղաշարժեր: 1920 թ. հունվարին կառավարությունը դեֆակտո ճանաչվել էր մեծ տերությունների համախմբի կողմից և սահմաններում տիրում էր համեմատական խաղաղություն: Կառավարությանը հաջողվել էր հանդարտեցնել Ջանգիբասարի, Կարս-Ադրաբայի, Ջոդ-Բասարգեչարի և այլ մարզերի մահմեդականների ընդվզումները, որոնք տազնապի մեջ էին պահում տարածաշրջանը:

Անդրկովկասյան հանրապետությունների այս վեհաժողովը հրավիրելու դրդապատճառը Ղարաբաղյան հայտնի իրադարձություններն էին: Նշենք, որ 1919 թ. օգոստոսի 22-ի համաձայնությունը էական փոփոխություններ չէր մտցրել հայերի վիճակի մեջ: Ադրբեջանի գեներալ-նահանգապետ Սուլթանովը մի կողմից աշխատում էր պառակտել հայերին, մյուս կողմից՝ զինվորական ուժեր համախմբել՝ գեներով ընկճելու դիտավորությամբ: 1920 թ. փետրվարին ադրբեջանական բանակի զգալի մասը՝ մոտ 10000 հոգի, հավաքված էր Ղարաբաղի ճակատում:[1] Ղարաբաղից ևս, դրսից որոշակի օգնություն ստանալով, դիմադրում էին այդ պլանների իրագործմանը: Փետրվարի 19-ին Սուլթանովը պահանջեց՝ Ղարաբաղը հայտարարել Ադրբեջանի մաս: Ղարաբաղիները իրենց համագումարներում մերժեցին այդ անօրինական պահանջը: Ղարաբաղի հայերն ապստամբեցին՝ պաշտպանվելով ադրբեջանական վայրագություններից, կոտորածների քաղաքականությունից: Հետևանքները, ինչպես նշում է Ս.Վրացյանը, կարող էին լինել շատ ավելի աղետավոր, եթե ապրիլի 13-ին Ղարաբաղ չհասներ Դրոյի էքսպեդիցիոն գորամասը: Նա իր ձեռքը վերցրեց շրջանի իշխանությունը, ապրիլի 15-ին գորահավաք հայտարարեց Վարանդայում ու Դիզակում, ամրացրեց ճակատները և 45 օր մնաց Ղարաբաղում: Ապրիլի 22-ին Թաղավարդ գյուղում հրավիրվեց Ղարաբաղի 9-րդ համագումարը, որը, 44 ծայնով՝ մեկի դեմ մի անգամ ևս որոշեց մերժել Ադրբեջանի իշխանությանը և Ացախ-Ղարաբաղը համարել Հայաստանի մաս:[2]

Թիֆլիսում դաշնակիցները և անդրկովկասյան խորհրդաժողովը պահանջում էին վերջ տալ արյունահեղությանը, և կողմերն ստիպված էին ենթարկվելու: Մարտի 27-ին Վրաստանի վարչապետ Ն.Վ.ժորդանիան դիմեց դաշնակիցների ներկայացուցիչներին՝ խնդրելով նրանց միջնորդությունը՝ մարելու համար Ղարաբաղի հրդեհը: Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի ներկայացուցիչներ Ուորդրոպը, կոմս Մարտելը և գնդապետ Գաբբան ապրիլի 1-ին հավաքական մի հեռագրով դիմեցին

Բաքու և Երևան՝ «Եռանդագին հրավիրելով» խաղաղ միջոցներով անհապաղ լուծել Ղարաբաղի և ուրիշ գավառների հարցերը, ուր «խաղաղությունը վտանգված է»:
«Հաշտության այս հանդիսավոր կոչը, եթե չլսվի այն ժամին, երբ թերևս, ամբողջ Անդրկովկասի բախտը վճռվելու վրա է, կարող է շատ ծանր հետևանքներ ունենալ ձեր կառավարությունների համար»: Հայաստանի կառավարությունն իսկույն ևեթ՝ ապրիլի 2-ին, պատասխանեց, թե ինքը լիովին համամիտ է դաշնակից ներկայացուցիչների առաջարկին, և իր պատգամավորները ապրիլի 5-ին կլինեն Թիֆլիսում՝ մասնակցելու համար անդրկովկասյան խորհրդաժողովին՝ նպատակ ունենալով խաղաղությամբ լուծել բոլոր վիճելի խնդիրները: Ապրիլի 4-ին Հայաստանի խորհրդարանն էլ զբաղվեց Ղարաբաղի դեպքերով և հավանություն տվեց կառավարության վարած քաղաքականությանը:[3]

Համաժողովն սկսվեց 1920 թ. ապրիլի 9-ին: Համաժողովի աշխատանքներին մասնակցում էին Անդրկովկասի ազդեցիկ քաղաքական գործիչներ. Ադրբեջանից՝ Հասան բեկ Աղանը, Օլգերդ բեյ Կրիչինսկին, Ֆարիս բեկ Վեքիլովը (հարկ է նշել, որ այդպես չէր եղել կործում Համո Օհանջանյանը. Իր 1920 թ. ապրիլի 8-ի նամակում՝ ուղղված Ալեքսանդր Խատիսյանին, մեր կարծիքով թուրիմացաբար և ոչ ճիշտ, գտնում է, որ, ունենալով վերոնշյալ ներկայացուցիչները հայտնի կոնֆերանսում, Ադրբեջանը լուրջ նշանակություն չէր տալիս այդ կոնֆերանսին, [4] ինչը լիովին չէր համապատասխանում իրականությանը և պարզապես հերքվում է կոնֆերանսի նյութերի անաչառ ուսումնասիրությամբ, որոնցից ակնհայտ է դառնում ադրբեջանական «անփորձ» և «ոչ լուրջ» ներկայացուցիչների բավականին բարձր պատրաստվածության մակարդակը, և, ընդհակառակը, հայ պատվիրակների թե՛ անփորձությունը, թե՛ որոշակի անպատրաստվածությունը - Վ.Վ.), Վրաստանից՝ Ե.Պ.Գեգեչկորին, Գ.Ս.Լորդկիպանիձեն, Հայաստանի Հանրապետությունից՝ Հ.Ի.Օհանջանյանը, Տ.Բեկզադյանը, ՍՀ.Խաչատրյանը և ուրիշներ:

Ստեղծված իրավիճակը վրացիները խելամտորեն փորձում էին ժառայեցնել իրենց օգտին՝ հաճախ քողածածկված եզրեր գտնելով ադրբեջանցիների հետ: Հայ-վրացական կնճիռների հաղթահարման վճռական փորձ վերջիններիս կողմից չարվեց՝ չնայած հայկական պատվիրակության ձգտումներին: Դա պարզ էր հենց առաջին հանգամանքից, երբ վճռվում էր ռազմական գործողությունների դադարեցման հարցը, որը հետաձգվում է ապրիլի 10-ից անորոշ ժամանակով՝ մինչև Ադրբեջանի կառավարությունից պատասխանի ստացումը:

Այնուհետև Ե.Գեգեչկորին արտահայտում է այն միտքը, ըստ որի՝ տարածքային հարցը տարածայնությունների հիմնական աղբյուրն է, որի կարգավորման հիմքը նա համարեց երկրամասը միատարր բնակչությամբ «խաղաղեցնելը», որով իբր վերջ կտրվեն երկպառակչական կռիվներին: Դրանից ելնելով՝ Ե.Գեգեչկորին կարևորեց արտաքին վտանգի դեմ միավորման խնդիրը՝ ասելով, թե արդեն իրենք սկսել են այն՝ կնքելով տրանզիտային պայմանագրեր Ադրբեջանի և Հայաստանի հետ, իսկ թե դա ինչքանով էր անկեղծ, երևաց Վրաստանի հետագա դիրքորոշմամբ՝ Հայաստանի և Ադրբեջանի նկատմամբ առանձին-առանձին վերցրած: Ապրիլի 10-ին այդ նիստում ելույթ է ունենում հայկական պատվիրակության անդամ Ստ.Գ. Մամիկոնյանը և կարևորում առաջին հերթին բախումների դադարեցման հարցը, որին միանում է Տ.Բեկզադյանը, սակայն Գեգեչկորու պնդմամբ նիստը դադարեցվում է, քանի որ

Աղբբեջանի պատվիրակությունը դեռևս իր կառավարությունից պաշտոնական դիրքորոշման ցուցումներ չէր ստացել: [5]

Աղբբեջանական պատվիրակության ներկայացուցիչ Հասան բեկ Աղակը հայտարարում է իր կառավարության համաձայնության՝ մասին ողջ Անդրկովկասի տարածքում ռազմական գործողությունների դադարեցման մասին: Ըստ այդմ էլ Քեգեչկորին առաջարկում է հետևյալը՝) արյունալի ընդհարումների դադարեցման ուղղությամբ վեհաժողովի կողմից ձեռնարկվելիք միջոցառումների մասին, բ) անդրկովկասյան հանրապետությունների տարածքային վեճերի մասին, գ) արտաքին քաղաքականության հարցերի վերաբերյալ գործողությունների կոորդինացիայի մասին, դ) կոնֆեդերացիայի մասին: [6] Տ. Բեկզադյանը որոշակիորեն հայտարարում է, որ, եթե վեհաժողովը համաձայնության չգա ռազմական գործողությունների դադարեցման բնագավառում, ապա հայկական պատվիրակությունը չի կարող մասնակցություն ունենալ որևէ միության ստեղծման գործում: Այս քաշքշուկը շարունակվում է, և ակնհայտ է, որ այն, միանգամայն հասկանալի պատճառներով, ձեռնտու էր վրաց-աղբբեջանական կողմերին՝ համապատասխանության մեջ գտնվելով նրանց շահերի հետ: Գ.Ս.Լորդկիպանիձեն առաջարկում է հետևյալը. «Անդրկովկասյան հանրապետությունների վեհաժողովը, քննարկելով Աղբբեջանի և Հայաստանի հանրապետությունների միջև ռազմական գործողությունների դադարեցման մասին» հարցը, որոշում է. ա/ հայտարարել բոլոր ռազմական բախումների դադարեցման մասին իր կտրուկ որոշումը, բ/ վեհաժողովի որոշման մասին իրազեկ դարձնել համապատասխան հանրապետությունների կառավարություններին, գ/ ընտրել հանձնաժողով՝ տեղ գտած իրադարձությունների հետաքննման համար:

Աղբբեջանի պատվիրակ Աղակը բազմանշանակ մոտեցում է ցուցաբերում հարցին: Համերաշխվելով Վրաստանի ներկայացուցիչ Լորդկիպանիձեի հետ՝ նա անհրաժեշտ գտավ նշել բանաձևում, որ պատերազմը մղվում է ոչ միայն Աղբբեջանում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Հատկանշական է, որ Աղակը, փոփոխության ենթարկելով ազգային-քաղաքական փոխհարաբերությունների ռեալ բովանդակությունը, ընթացող բախումներում տեսնում էր պատերազմ միայն հայտնի «ազգերի»՝ մուսուլմանների և հայերի միջև: Այդ իսկ պատճառով էլ նա պնդում էր «ռազմական գործողությունները յդարարեցնել այնտեղ, որտեղ դրանք տեղի էին ունենում»: Արդարացիորեն << պատվիրակությունը, ճիշտ ըմբռնելով աղբբեջանական կողմի տեսակետի կողմնակալ ուղղվածությունը, առաջարկում է «մուսուլմաններ» բառը փոխարինել «աղբբեջանցիներ» բառով: Սակայն աղբբեջանական պատվիրակությունը պնդում է, որ բանաձևում անպայման նշվի, որ հայերի և աղբբեջանցիների միջև ռազմական գործողությունները ընթանում են ինչպես հանրապետությունների սահմաններին, այնպես էլ Աղբբեջանի սահմաններից դուրս, օրինակ, հենց Հայաստանում: Վերջին պնդումը պատճառ է դառնում, որ հարցի քննարկումը փակուղի մտնի: [7]

Աղբբեջանի պատվիրակությունը հանդես է գալիս հայտարարությամբ, համաձայն որի, նկատի ունենալով, որ ընդհարումը տեղի է ունենում ոչ թե Աղբբեջանի և Հայաստանի հանրապետությունների հպատակների միջև, այլ հենց հայերի և «մուսուլմանների», ապա Աղբբեջանը նրանց կամ այլ եկվոր մուսուլմանների՝ Հայաստանի նկատմամբ այլ գործողություններից սահմանն ազա-

տելու համար առաջարկում է բանաձևում մատնանշել, որ խոսքը վերաբերում է անդրկովկասյան տարածաշրջանում «մուսուլմանների» և հայերի միջև բախումներին: Ֆ. բեկ Վեքիլովի կարծիքով, համընդհանուր բախումների պայմաններում երաշխիքներ չկան, որ բախումների շրջանները փոքրանալու են, հետևաբար անհրաժեշտ է պարզ և որոշակիորեն ցույց տալ, որ խոսքը Ադրբեջանում բնիկ հայ բնակչության և համապատասխանաբար՝ Հայաստանում մուսուլմանական բնակչությանն է վերաբերում: Հայկական պատվիրակությունն առաջարկում է բախումների տեղերի մասին ընդգծել. «Դադարեցնել բախումները Ղարաբաղում, Նուխիում, Նախիջևանում, Օրդուբաղում և այլ վայրերում, որտեղ դրանք տեղի են ունենում, հայերի և ադրբեջանցիների միջև՝ Անդրկովկասի սահմաններում»: Հայկական պատվիրակությունն ընդգծեց, որ Հայաստանում մուսուլմանների վիճակի կապակցությամբ, ինչպես և Ադրբեջանում՝ հայերի, վեհաժողովը կարող է հայտարարել ընդհանուր կարծիք, որ այս հանրապետությունների սահմաններում չթույլատրվի որևէ հալածանք ազգային հողի վրա: Բանավեճի արդյունքում և Լորդկիպանիձեի առաջարկությունների հետևանքով բանաձևն ընդունվեց հետևյալ տեսքով. ա/ Անմիջապես դադարեցնել բոլոր արյունալի բախումները, որ այժմ տեղի են ունենում Նուխիում, Նախիջևանում, Օրդուբաղում և Ղարաբաղում. բ/ միաժամանակ վեհաժողովը պնդում է, որ Հայաստանի և Ադրբեջանի կառավարություններն անմիջապես ամենավճռական միջոցներ ձեռք առնեն, որպեսզի բացառվի ամեն կարգի բախումների հնարավորությունները հայկական և մուսուլմանական բնակչությունների միջև համապատասխան հանրապետությունների սահմաններում. գ/ այս որոշման մասին անհապաղ տեղեկացնել Հայաստանի և Ադրբեջանի կառավարություններին՝ համապատասխան միջոցներ ձեռնարկելու համար:[8]

Վեհաժողովն ապրիլի 12-ի նիստում քննարկում է Լորդկիպանիձեի բանաձևը՝ մինչև ռազմական բախումներն եղած իրավական կարգավիճակը վերականգնելու մասին: Այս կապակցությամբ Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Օլգերո բեյ Կրիչինսկին գտնում է, որ խոսք անգամ չի կարող լինել օգոստոսի 22-ի համաձայնության լիակատար վերականգման մասին, այլ ընդամենը այն փաստական վիճակի վերականգնման մասին, որը եղել է 1919 թ. նոյեմբերի 23-ի համաձայնության ժամանակ, և որում գտնվել են երկու պետությունները մինչև վերջին բախումները: Իսկ Աղանն ավելացնում է, որ, անկասկած, դրա մեջ մտնում է և օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը Ղարաբաղի Ազգային ժողովի և Ադրբեջանի կառավարության միջև, ինչպես նաև մինչև նոյեմբերի 23-ը եղած մնացյալ ակտերն ու համաձայնությունները:

Աղակից հետո հանդես եկավ Տ.Բեկզադյանը՝ գտնելով, որ նոյեմբերի 23-ի համաձայնությունը ոչինչ չի ասում որևէ իրավական նորմի մասին, այլ միայն ընդունում է զենքի չօգտագործման և տարածայնությունների դեպքում հարցերը արբիտրաժ հանձնելու մասին: Այս համաձայնությունը, ըստ վերջինիս, կարծես թե իր մեջ ներառնում է նախորդ՝ օգոստոսի 22-ի համաձայնությունը Ղարաբաղի Հայոց Ազգային ժողովի և Ադրբեջանի կառավարության միջև: Որպես պատասխան, Կրիչինսկին ռեպլիկ է բաց թողնում, ասելով, որ նոյեմբերի 23-ի ակտն արդեն իսկ կլանվում է ներկա վեհաժողովի կողմից. «Այնտեղ ընդունվել են նույն դրույթները, ինչ որ մենք մտցրել ենք մեր որոշման մեջ», - պնդում է Կրիչինսկին: Այնուհետև նա ա-

վելացնում է, որ անհրաժեշտ է վերականգնել մինչև նոյեմբերի 23-ն եղած փաստական իրավիճակը:

Հ.Օհանջանյանն իր ելույթում ասում է, որ օգոստոսի 22-ի համաձայնությունը խախտվել է հայկական Ազգային ժողովի կողմից, սակայն նոյեմբերի 23-ի համաձայնությունը և կապը խախտվել է Ադրբեջանի կառավարության կողմից այն իմաստով, որ վերջինս արբիտրաժի փոխարեն դիմել է զենքի: Հետևաբար, ըստ նրա, այդ վիճակից երկու ելք պետք է տեսնել. վերադարձ «status quo» վիճակին ինչպես Ղարաբաղում, այնպես էլ Ջանգեզուրում, կամ առկա փաստական վիճակի ընդունում, վստահեցում բախումների դադարեցման հարցում և դրանց կասեցում այնտեղ, ուր այն շարունակվում է: [9] Ի վերջո, Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի հանրապետությունների վեհաժողովն ապրիլի 12-ի նիստում որոշում է. «Անհապաղ լիովին վերականգնել այն իրավական կարգավիճակը, որը գոյություն է ունեցել մինչև բախումները՝ հենվելով Հայաստան-Ադրբեջանի և Անդրկովկասյան հանրապետությունների վեհաժողովի կողմից ձեռք բերված համաձայնություններին, հավասարապես համապատասխան կառավարությունների հետ Ազգային Խորհուրդների պայմանագրերին»:[10]

Կրիչինսկին հակառակվում է դրան՝ պնդելով, որ օգոստոսի 22-ի համաձայնությունը շատ կետերում խախտվել է, և այժմ կարող է խոսք լինել այն սահմաններին վերադառնալու մասին, որոնք եղել են նոյեմբերի 23-ի ժամանակ, որպես վերջին ակորդի, որը և իրենք ձգտում են դիտելու որպես ելակետ՝ հաստատելով փաստական իրավիճակը՝ սահմանների առումով: [11] Դրան սկզբունքորեն հակառակվելով՝ Տ.Բեկզադյանը պնդում է, որ տեղի է ունեցել հասկացությունների որոշակի շփոթ՝ չժխտելով, որ Ադրբեջանը տիրել է Ղարաբաղին (թեկուզ և ժամանակավորապես՝ խաբելով հայերին), ուրեմն խոսք անգամ չի կարող լինել բնակչության հետ համաձայնության մասին (հենց այստեղ հակասություն կա, քանի որ համապատասխան, թեկուզև ժամանակավոր համաձայնեցում կայացել էր - Վ.Վ.): Այնուհետև, շարունակելով զարգացնել իր խիստ հակասական խոսքը, Տ.Բեկզադյանը գալիս է այն եզրահանգման, որ այստեղ արդեն ոչ թե տիրապետություն է, այլ հայտնի համաձայնություն՝ հատուկ պայմանների հիման վրա: Նրա կարծիքով, եթե այդ համաձայնությունը խախտվել է այս կամ այն կողմից, ապա պետք է վերականգնել բախումներից առաջ եղած «status quo ante»-ն, այսինքն՝ իրավիճակը, որի դեպքում Ղարաբաղը կարող է լինել Ադրբեջանի տիրապետության ներքո՝ այս կամ այն հիմնավորման պայմաններում, Ազգային խորհրդի հետ կայացած համաձայնությամբ:[12]

Տեղին է այստեղ հստակ ասել. Ադրբեջանի դիվանագիտական պատվիրակները բոլորովին էլ նորակոչիկների տպավորություն չէին թողնում, առավել ևս Կրիչինսկին, այն դեպքում, երբ հայ պատվիրակ - դիվանագետները տուրք էին տալիս զգացմունքայնությանը, իրավիճակից չբխող ոչ սթափ, անհեռանկար գնահատականների: Այսպես՝ Կրիչինսկին, հանդես գալով Բեկզադյանից անմիջապես հետո, այն տեսակետը պնդեց, որ Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի հետ օգոստոսի 22-ի համաձայնությունը չպետք է ընդունել որպես միջազգային բնույթի ակտ, այլ որպես հրահանգչային (ինստրուկցիոն) բնույթի ներքին կառավարման ակտ:[13] Այո, սա դիվանագիտական պաճուճաբանության և մանկրումի փայլուն և

դասական նմուշ է, դիմացիններին հիմարացնելու դարերով փորձված լավ ձև: Տ.Բեկզադյանը հակառակվում է վերոհիշյալ տեսակետին, և ավելի հզոր կռվան չգտնելով՝ պնդում է, որ այդ ակտը չիրատարակվելու դեպքում պարզ կդառնա, որ այն ոչ թե ներքին կառավարման հրահանգ է եղել, այլ հենց միջազգային բնույթի համաձայնություն, ընդ որում Ադրբեջանի կառավարության կողմից հորինված և հավանության արժանացած:[14] Ինչպես և սպասվում էր, Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Կրիչինսկին չի համաձայնում այս տեսակետին (և ոչ առանց հիմքերի՝ նկատելով, որ ղարաբաղցիները, թեկուզև ժամանակավորապես, համաձայնել են ենթարկվել Ադրբեջանի իշխանությանը - Վ.Վ.)՝ ասելով, որ այն բանից հետո, երբ Ղարաբաղն օգոստոսի 22-ի ակտով ընդունել է Ադրբեջանի իշխանությունը, ղարաբաղյան հարցը դարձել է ադրբեջանական կառավարության ներքին հարց: Եվ եթե այստեղ պնդում են, որ Ղարաբաղը զբաղեցնում է միանգամայն մեկուսացված վիճակ, ապա դրանով ստեղծվում է պետություն պետության մեջ:[15]

Ինչքան էլ ցավալի է, հարկ է այստեղ ընդգծել հայ պատմաքաղաքական գրականության կողմից այս փաստը կամ սքողելու, կամ պրոբլեմից խուսափելու նպատակով մի էական նկատառումի մասին՝ ոչ ձեռնտու նյութերի քողարկման, ինչպես նաև հարցի համակողմանի լուսաբանումից և քաղաքական իրատեսական գնահատականներ տալուց փախուստ տալու ակնհայտ ձգտում դրսևորելու առումով: Ակնհայտ է, որ 1919 թ. օգոստոսի 22-ի ակտով Ղարաբաղը և հայերը, Հայաստանը թույլ են տալիս շատ սկզբունքային կոպիտ սխալ՝ թեկուզև ժամանակավորապես (սա շատ կասկածելի, անլուրջ մոտեցում է դիվանագիտական-քաղաքական հարաբերություններին-Վ.Վ.) համաձայնելով ընդունել Ադրբեջանի իշխանության գերակայությունը: Անհրաժեշտ է նաև հատուկ ընդգծել, որ Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը նման վտանգավոր, քաղաքական տեսակետից անցանկալի համաձայնությունը տվել էր՝ ողջ հույսը կտրելով որևէ ռեալ օգնություն ստանալու մետրոպոլիտից՝ «Երևանի կառավարությունից»: Իսկ եթե ըստացավ էլ, ապա ուշացած և ոչ լիարժեք: Սա փաստ է, և կարևոր է մատնանշել, որ ադրբեջանական կառավարության համար այդ «ժամանակավորապես»-ը ոչ մի սահմանափակումներ չունեցող նդգրկում էր, և այստեղ նրանք «իրավացի էին» է շահարկելով այդ հանգամանքը: Այլ բան է, որ հայերը փորձում էին այս վեհաժողովում իրենց կրած դիվանագիտական-քաղաքական պարտությունը (այդպես էլ է լինում, բայց չպետք է լինի) չընդունել կամ փորձել դուրս գալ փակուղային վիճակից: Այ սա արդեն ըմբռնելի է:

Ինչևիցե, Բեկզադյանը և Կրիչինսկին տեսակետների համաձայնության չեն գալիս՝ ընդունելով երկուստեք, որ դա ընդամենը սովորական իրավական ակտ է: Դրանից հետո շիլաշփոթային բանաձևումով հանդես է գալիս Չեզեչկորինէ իբրև թե փորձելով կողմերին խելքի բերել, հաշտեցնել կամ գտնել հարցի միջանկյալ լուծման բանալին: Նրա կարծիքով, անհրաժեշտ էր վերականգնել մինչև բախումների պահը եղած իրավիճակը, քանի որ դրա վրա էր հիմնված և 1919 թվականի նոյեմբերի 23-ի համաձայնությունը, որը երկու կողմերն էլ ընդունում են: Շարունակելով անցկացնել իր հայեցակետը՝ վերջինս գտնում է, որ Ղարաբաղի կամ այլ հարցի վերաբերյալ սխալ է թույլ տրվել և այդ կարգավիճակի վերականգնման համար հարկ է կարգի հրավիրել կողմերին: Այնուհետև վերջինս եզրակացնում է, որ հայտնի տարածա-

չրջանում ապստամբություն է եղել, թե բնակչության հարձակում պահակազորերի վրա կամ բռնություններ, զինաթափում. դրանք պետք է լուծում ստանան վեհաժողովում: Ավարտելով իր միտքը՝ վրաց հայտնի դիվանագետ, ճարպիկ քաղաքագետ Ե.Գեգեչկորին հանգում է այն բանին, որ պետք է վերադառնալ հայտնի ելակետին, որը մեկ անգամ ևս հաստատվել է նոյեմբերի 23-ի համաձայնությամբ՝ շեշտելով այն հանգամանքը, որ այդ համաձայնությունն իր մեջ ներառում է օգոստոսի 22-ինը:[16] Իսկ և իսկ ճապաղ դիվանագիտության «փայլուն» դասական նմուշ, որը և դրսևորում էր վրաց դիվանագիտության պատրիարքներից մեկը՝ մեն-շևիկ Գեգեչկորին: Վերջինիս որպես պատասխան՝ Օհանջանյանը ընդամենը պնդում է, որ համաձայնության մեջ մտցնեն օգոստոսի 22-ի իրավական ակտը: [17] Վերջապես ընդունվում է մի բանաձև, որին երկու կողմերն էլ համաձայնում են՝ հետևյալ տեսքով. «Անհապաղ լիովին վերականգնել այն իրավական ստատուսը, որը գոյություն է ունեցել մինչև բախումները, և հենվել է այն համաձայնության հիմքի վրա, որ ձեռք է բերել հայ-ադրբեջանական և Անդրկովկասյան հանրապետությունների վեհաժողովներում, հավասարապես Ազգային խորհուրդների և համապատասխան կառավարությունների պայմանագրերում»:

Թվում է, թե ինչ-որ տեղ սառույցը հալվեց, սակայն դրանից անմիջապես հետո (առաջին հայացքից՝ թվում է պատահաբար) ադրբեջանական պատվիրակ Ադաևը հրապարակում է հեռագիր՝ հայերի կողմից Ղազախի շրջանում զինադադարի խախտման մասին: Սա մեկ անգամ ևս ցույց է տալիս, որ շատ հաճախ կարելի է ասել մի բան, անել մի այլ բան սակայն առաջ տանել սեփական գործը, ինչը և ադրբեջանցիներն անում էին այն դեպքում, երբ Հայաստանում հաճախ զբաղվում էին միայն դիվանագիտական թղթախաղով՝ իրերի հետևում չտեսնելով իրարարձությունների զարգացման իրական ընթացքը:

Սրանով, իհարկե, գործը չի ավարտվում: Հատկանշական է, որ ապրիլի 13-ին հենց Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Կրիչինսկին հերթական ադրբեջանական «անակնկալն է» մատուցում՝ հայտարարություն անելով վեհաժողովի կողմից ապրիլի 12-ին ընդունված բանաձևի կապակցությամբ: Վերջինիս ելույթում ընդգծվում էր, որ վեհաժողովի կողմից 1920 թ. ապրիլի 12-ին Ազգային խորհուրդների և համապատասխան կառավարությունների միջև կայացած պայմանագրերի հիման վրա իրավական «status»-ը վերականգնելու անհրաժեշտության մասին բանաձևի առումով ադրբեջանական պատվիրակությունը հարկ է համարում «ոչ ճիշտ» հասկացվելուց խուսափելու համար հայտարարելու, որ 1919 թ. օգոստոսի 22-ի ակտից բխող իրավական կարգավիճակը հանգում է Ղարաբաղի հայտնի մասերի ենթարկման հաստատմանը Ադրբեջանի կառավարության գերակայությանը հայտնի տարածքային սահմաններում, եթե դրանք ներկայումս խախտվել են տեղի ունեցած բախումների հետևանքով, և պետք է, ըստ հայտնի բանաձևի, միջոցառումներ ձեռնարկել դրանց վերացման համար:[18]

ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանին հասցեագրված իր 1920 թ. ապրիլի 14-ի նամակում Հ. Օհանջանյանը նշում է ադրբեջանական կողմի սույն տեսակետի մասին՝ ասելով, որ վեհաժողովի ադրբեջանական պատվիրակները հայտարարել են, որ «status quo ante»-ի (նախնական վիճակ - Վ.Վ.) վերականգնում ասելով իրենք հասկանում են ընդամենը սահմանների վերականգնման իմաստով, իսկ Ղարաբաղի

ներքին կարգավիճակը իրենք հասկանում են Ղարաբաղը Ադրբեջանին ենթարկվելու իմաստով և ոչ ավելին:[19] Որպես պատասխան՝ Տ.Բեկզադյանը սույնին առարկում է՝ պատճառաբանելով, որ անհարկի է արդեն ընդունված բանաձևում փոփոխություններ մտցնել: Գեգեչկորին առաջարկում է վերացնել այդ հարցը, ընդունված բանաձևը հանձնել մամուլ, իսկ արված հայտարարության առթիվ բանավեճ չծավալել:[20] Հասկանալի նկատառումներով Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Կրիչինսկին դեմ է արտահայտվում մամուլում բանաձևը տպագրելուն, որին հակառակվում է Գեգեչկորին, որի առաջարկն էլ անցնում է: Ադրբեջանական կողմը հայտարարում է, որ իր կառավարությունը երբեք չի կարող համաձայն լինել այդ որոշմանը՝ ետ կանգնելով իր իսկ համաձայնությունից՝ տրված ապրիլի 12-ին: Հայկական պատվիրակությունը ճարահատյալ համաձայնում է հետաձգել բանաձևի հայտարարումը երկու օրով: Արդյունքում՝ հայկական կողմը վրացական չեզոքության շնորհիվ և ադրբեջանցիների պնդմամբ հայտնվում է փակուղային վիճակում:

Վեհաժողովի՝ ապրիլի 14-ի նիստում քննարկվում է բախումների վայրերը հանձնաժողովներ ուղարկելու հարցը: Հայկական կողմը պնդում է, որ առաջին հերթին Ղազախ հանձնաժողով ուղարկվի, որից հետո անցնում են ապրիլի 12-ի որոշման վերանայմանը: Կրիչինսկին ընդգծում է, որ ներկայումս իրենք չունեն միջազգային քննարկման այն օբյեկտը, որի դեպքում իրենք իրավասու են պնդելու պահպանել որևէ պայմանագիր: Բեկզադյանի պնդմամբ, ռազմական գործողությունների պայմանների խախտումով համաձայնությունը կորցրել է իր ուժը, և Կրիչինսկու կողմից առաջարկվող իրավական կարգավիճակին վերաբերվող ուղղումը պետք է մերժել (այն է՝ ժամանակավոր տարանջատիչ գծերին վերաբերվող): Կրիչինսկին գտնում էր, որ, եթե մինչև հայտնի ժամանակը պետական իշխանությունը Ղարաբաղում պատկանել է Հայկական Ազգային խորհրդին, ապա, թեկուզ ժամանակավորապես, Ադրբեջանի իշխանությունը ճանաչելու պահից սկսած, այդ խորհրդի իշխանությունը վերացել է՝ տարրալուծվելով Ադրբեջանի Հանրապետության գերիշխանության մեջ, և նշված պահին Ղարաբաղում գոյություն ունի միայն այդ գերիշխանությունը (սուվերենությունը), քանի որ իրավաբանական առումով երկու գերիշխանություն միևնույն տարածքում չեն կարող լինել: Ադրբեջանական կառավարությունն այս տեսակետից չի հրաժարվում:[21] Հարկ է խոստովանել, որ Կրիչինսկու տեսակետը իրավաբանական առումով իրոք որոշակիորեն անխոցելի հիմնավորված էր, ինչից էլ հմտորեն կառչում էր ադրբեջանական կողմը և հայկական կողմին նեղը զցում իր հակափաստարկներով: Ավելին՝ անժխտելի է, որ այն քաղաքական առումով էլ յուրօրինակ մոտեցում էր, որը Կրիչինսկին և ադրբեջանական պատվիրակությունը հրաշալի ըմբռնում էին՝ ամեն մի հաշվարկ կառուցելով սեփական ազգային-պետական շահի գերակայության դիրքերից: Իսկ եթե Ադրբեջանը կարողացել է, թեկուզև ժամանակավորապես (վերջին հաշվով պարզ չէր նաև, որքան էր այդ «ժամանակավորապես»-ի տևողությունը), Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդին համոզել ընդունել Ադրբեջանի գերակայությունը, դա պետք է դիտել որպես դիվանագիտական-քաղաքական պարտություն ՀՀ-ի համար, իսկ Ադրբեջանի համար՝ որպես յուրօրինակ հաղթանակ:

Ի պատասխան՝ Ս.Խաչատրյանը շարունակում էր պնդել, որ վեհաժողովի չկայանալու դեպքում հայկական կառավարությունը գուցե համաձայն վերոհիշյալ դրույթի հետ, սակայն վեհաժողովը պետք է քննարկի Ղարաբաղի նկատմամբ Ադրբեջանի սուվերեն իրավունքների իրավագործության հարցը, և եթե ադրբեջանական կառավարությունը խախտել է պայմանագրի պայմանները, ապա այն արդեն կորցնում է իր իրավունքները, բացի այդ՝ գոյություն են ունեցել պայմանագրային հարաբերություններ, հարաբերություններ հայտնի մարզերի և կառավարության միջև: Փոխարենը Աղան ասում է, որ իրենք չեն ցանկանում, որ վեհաժողովը հաստատի ուժի իրավունքը, որ պատերազմ չի եղել, այլ այնտեղ եղել է խռովություն, և կառավարությունը զինված ուժի միջոցով կարգ ու կանոն է հաստատել, և առաջարկում է ընդունել իրենց բանաձևը: Այնուհետև Լորդկիպանիձեն պնդում է, որ, անկասկած, ղարաբաղյան հարցն ունի միջազգային բնույթ: Ըստ նրա՝ համաձայնության պայմանագրային ակտում ասվում է, որ հայկական բնակչությունը ենթարկվում է Ադրբեջանի կառավարությանը մինչև խաղաղության վեհաժողովի որոշումը (սա, անշուշտ, ուշագրավ մոտեցում է - Վ.Վ.), և դրա՝ որպես միջազգային փաստաթղթի հետ պետք է հաշվի նստել: Եվ քանի որ տվյալ պահին տեղի է ունեցել այդ համաձայնության մասին վավերագրի խախտում, ապա գործի շահերը պահանջում են, որպեսզի երկու կառավարությունները վերականգնեն նախկին իրավիճակը: Եվ եթե վեհաժողովը կարողանա պահպանել միջազգային իրավունքների մաքրությունը, ապա հնարավոր է՝ գործը դրանից շահի: [22] Ելույթով նրան հաջորդած «Ապատվիրակ Մամիկոնյանը պնդում է, որ Ադրբեջանի կառավարությունը միայն ժամանակավորապես է տիրել Ղարաբաղին: Հայկական բնակչությունը, աջակցություն չստանալով «կառավարության կողմից, հարկադրված է եղել համաձայնելու միայն ժամանակավորապես ենթարկվելու Ադրբեջանին՝ պնդելով, որ, եթե Ադրբեջանի կառավարությունը դժվարանում է համաձայնել այս դրույթի հետ, ապա նա պետք է հաստատի այն հրապարակավ, այլապես վեհաժողովի մասին խոսք անգամ չի կարող լինել: Գեգեչկորին, ոչ պատահաբար շիկացնում է իրավիճակը՝ առաջարկելով, թե կարո՞ղ է արդյոք Ադրբեջանի պատվիրակությունը երաշխավորել Ղարաբաղի հայ բնակչության իրավունքները: Բնականաբար, ադրբեջանական կողմն ակնթարթորեն որոշակի պատրաստակամություն է արտահայտում, և այս կապակցությամբ հանդես եկած Աղանը ադրբեջանական կառավարության անունից հայտարարում է, որ իր կառավարությունը վերադարձող Ղարաբաղի լոյալ հայ բնակչության համար կապահովի բոլոր ազգային-կուլտուրական իրավունքները, որոնցից նա օգտվել է մինչև բախումները: [23] Ի պատասխան՝ «Ապատվիրակ Օհանջանյանն այս կապակցությամբ ընդգծում է, որ դեկլարացիայում «լոյալ» և «ազգային-կուլտուրական իրավունքներ» բառերի հիշատակումը իրենց չի բավարարում, քանի որ Ղարաբաղում բացի այդ իրավունքներից, կան այլ իրավունքներ ևս: Հարկ է հատուկ մատնանշել, որ սա ևս շատ ճապաղուն, անսկզբունքային մոտեցում էր քաղաքական բարդ խնդրին, որից ակնհայտ է, որ պետք է կառչեին ադրբեջանցիները՝ իրենց հարմար մոտեցում առաջարկելով: Այդուհանդերձ, հայկական պատվիրակությունը պնդում է, որպեսզի դեկլարացիայում վերապահում արվի, այսինքն՝ ապահովվեն այն բոլոր իրավունքներն ու պարտականությունները, որոնցից հայկական բնակչությունը

օգտվել է: Այդ առումով հայկական պատվիրակությունը հայտարարում է, որ այդ դեկլարացիան իրենց չի բավարարում, և հետևաբար, չեն կարող համաձայնվել վերոհիշյալ որոշման հետ: Ադրբեջանի Հանրապետության կառավարության անունից Ադաևը, համաձայնելով Լորդկիպանիժեի նոր առաջարկության հետ, հայտարարում է, որ Ադրբեջանի կառավարությունը Ղարաբաղի հայկական բնակչության նկատմամբ, որը պետք է վերադառնա իր բնակավայրերը, կպահպանի ազգային-մշակութային իրավունքները, որոնցից նա օգտվել է մինչ այդ: Ի գիտություն ընդունելով այդ հայտարարությունը՝ վեհաժողովը որոշում է հեռագրեր ուղարկել այն տեղերը, ուր դեռ շարունակվում են արյունալի բախումները, և բացի այդ՝ դիմել Անդրկովկասի ժողովուրդներին՝ հատուկ հայտարարությամբ:[24]

Իր հետագա աշխատանքում վեհաժողովը (ապրիլի 17-ի նիստում) լսում է նաև Ղազախ մեկնած հանձնաժողովի կարծիքը: Հանձնաժողովի անդամ Գ.Մախարաձեն գեկուցում է, որ բախումը սկսվել է ապրիլի 5-ին, իսկ 9-ին տեղական բնակչության նախաձեռնությամբ՝ դադարեցվել: Այրվել էին 10 գյուղ, որոնցից 9-ը՝ մուսուլմանական, մեկը՝ հայկական: Այս իրադարձությունները տեղի էին ունեցել ապրիլի 10-ից 17-ն ընկած ժամանակահատվածում: Տեղեկացվեց, որ հանձնաժողովը հանդես է եկել կոչով՝ դադարեցնելու բախումները և վերադառնալու սեփական բնակության վայրերը: Այս կապակցությամբ Խան-խոյսկին հրապարակում է Ադրբեջանի Ներքին գործերի նախարարության հեռագիրը: Վեբիլովի հաղորդման համաձայն՝ Ղազախում մուսուլմանական բնակչությունը հայտնվել է տագնապի մեջ և վախենում է նոր հարձակումներից:[25] Ստ.Մամիկոնյանը, ոչ այնքան վստահ լինելով սեփական մոտեցման լիարժեքության մեջ, հայտարարում է, թե ինչպես կարող էր նման հեռագիր ստացվել, քանի որ իրենք բախումների նախօրյակին եղել են այնտեղ, գրուցել երկու կողմերի՝ գյուղացիության և գեներալ-նահանգապետի հետ, և ոչ մի այդպիսի հայտարարություն չի արվել:[26] Պատասխանելույթով հանդես եկած Կրիչինսկին էլ առաջարկում է սեփական հանգուցալուծումը՝ գտնելով, որ Ղարաբաղյան հարցը պետք է առանձնացնել քննարկվող հարցախմբից, իսկ Ղազախի իրավական կարգավիճակի մասին խոսք անգամ չի կարող լինել, այլ ընդամենը պետք է վերականգնել սահմանները: Փոխարենը << պատվիրակ Ստ.Մամիկոնյանը հայտնում է, որ իրենք առաջնորդվել են նպատակահարմարության սկզբունքով, և ինքը ցանկանում է, որ վեհաժողովում պարզվի, թե ի՞նչ կարգավիճակ պետք է լինի Ղազախում (կարծես թե Ղազախը ի սկզբանե, անհիշելի ժամանակներից անվիճելի ադրբեջանական տարածք է հանդիսացել: Շատ տարօրինակ է հայկական պատվիրակության նմանօրինակ մոտեցումը, թե՞ պատմությունից անտեղյակ էին, թե՞...- Վ.Վ.):

Վտանգ զգալով՝ Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Խան-խոյսկին խելամտորեն այն կարծիքն է արտահայտում, որ այդպիսի առանձին-առանձին մոտեցումը հարցին (Ղազախին) կարող է բարդացնել դրա լուծումը: Խան-խոյսկին կարծիք է հայտնում, որ Ղազախում խախտվել է հայտնի տարանջատիչ (դեմարկացիոն) գիծը, և այն խախտվել է հայերի կողմից, որոնք գրավել են Ադրբեջանի տարածքի մի մասը: Հետևաբար, ըստ նրա, հայերը պետք է ետ գնան իրենց տեղը, և դա չպետք է շփոթել Ղարաբաղի հետ: Ըստ Խան-խոյսկու՝ Ղարաբաղը ևս Ադրբեջանի տարածք է, և այստեղ գործն առնչվում է Ադրբեջանի կառավարության ներքին իրավակարգի հետ,

և որ խոսքը վերաբերում է Ղարաբաղի հայկական բնակչության իրավական վիճակին, այն մասին, թե ինչպիսին է Ադրբեջանի կառավարության վերաբերմունքը իր բնակչության հայտնի մասի նկատմամբ (հետաքրքիր ձևակերպում - ընդգծումը մերն է - Վ.Վ.), իսկ Ղազախում խոսքը գնում է սոսկ տարանջատիչ գծի մասին: Ըստ Խան-Խոյսկու՝ Ղարաբաղում խոսքը ապստամբության մասին է, և կարծիք է հայտնվում, որ այնտեղ մեկնող հանձնաժողովը գուցե կարողանա ընդարձակել հայկական բնակչության արտոնությունները, և դրանով իսկ հարցը լուծել:[27] Հենց այսպես պետք է մոտենալ դիվանագիտական-քաղաքական հարցին, հենց այսպես պետք է մանրել և շփոթեցնել դիմացինին, ինչը և ոչ վատ դրսևորում էին Ադրբեջանի պատվիրակները Անդրկովկասյան հանրապետությունների թիֆլիսյան վեհաժողովում: Ե.Գեգեչկորին, այս անգամ գտնում է, որ անմիտ է մի հարցը շաղկապել մյուսին՝ Ղազախինը ղարաբաղյանի հետ, որ Ղազախի խնդրում հարկավոր է վերադառնալ հին տարանջատիչ գծին, և վերադարձնել փախստականներին, իսկ ղարաբաղյանում՝ անհրաժեշտ է բնակչությանը վերադարձնել իր բնակության հին տեղերը, որից հետո դնել բնակչության իրավական դրության մասին հարցը, և դրանով իսկ խաղաղեցնել տարածաշրջանը:

Ադրբեջանական պատվիրակության համոզմամբ, վեհաժողովը Ղազախի վերաբերյալ հանձնաժողովի գեկուցման առիթով պետք է ունենա իր տեսակետը և առաջարկում է ներքոհիշյալ բանաձևը. «Լսելով հանձնաժողովի գեկուցումը Ղազախի իրադարձությունների մասին՝ վեհաժողովը որոշում է. Ղազախի շրջանում, ուր տեղի են ունենում հայ-մուսուլմանական բախումներ, պետք է վերականգնվի մինչև բախումները եղած տարածքային իրավիճակը»:[28] Փոխարենը՝ հայկական պատվիրակությունը ի դեմ Օհանջանյանի, առաջարկում է սեփական բանաձևը. հայկական պատվիրակությունն առաջարկում է ընդունել ընդհանուր բանաձև՝ իրավական ստատուսի վերականգման մասին՝ միաձայն ընդունված ապրիլի 12-ին, այն հիմք ընդունել ինչպես Ղազախի, այնպես էլ մնացած շրջանների համար, ինչի մասին հիշատակվել էր դեռևս վեհաժողովի 1-ին բանաձևում (11 ապրիլի):

Այս բանաձևի հետ անմիջապես անհամաձայնություն է արտահայտում Խան-Խոյսկին՝ առարկելով երկու հարցերը իրար միացնելու դեմ, պատճառաբանելով, որ Ղազախում խոսքը վերաբերում է օտար տարածքի նվաճման, իսկ Ղարաբաղում՝ հենց բուն պետության ներսում ապստամբության մասին, և որ Ադրբեջանի կառավարությունը ամեն միջոց կգործադրի, որպեսզի բնակչությունը օգտվի ազգային-մշակութային ինքնավարության բոլոր հնարավորություններից:[29] Այնուհետև Խան-Խոյսկու այն հարցին, թե ցանկանում են արդյոք հայերն «ազատագրել» Ղազախը, այսինքն՝ սեփական գործնասերը դուրս բերել նշված տարածքից, Օհանջանյանը դրականորեն է պատասխանում: Այսպես՝ «Օհանջանյանի 1920 թ. ապրիլի 18-ի նամակից՝ ուղղված ՀՀ վարչապետ Ալ.Խատիսյանին, ակնհայտ է դառնում, որ հայկական կողմն ուներ որոշ տազնապներ՝ կապված թե՛ Ղարաբաղի, թե՛ հարակից այլ հիմնախնդիրների հետ: Հ.Օհանջանյանը վերոնշյալ նամակում ուղղակիորեն ընդգծում է հետևյալը. «Ներկա պայմաններում միանգամայն հնարավոր չի ավելիին հասնել. ձեր նամակներից և տեղերից ստացվող հեռագրերից դատելով առկա ռազմական դրության մասին, մենք հարկադրված ենք գնալու ամենամեծ զիջումների»:[30] Իսկ վեհաժողովի ապրիլի 18-ի նիստում Օհանջանյանը, նշելով, որ

վեհաժողովը չցանկացավ կանգ առնել ապրիլի 12-ի բանաձևի վրա, որը սկզբունքա-
յին հիմք էր Ղարաբաղի, Օրդուբադի, Նախիջևանի և այլ վիճելի տարածքների
հարցերի լուծման համար, առաջարկեց, որ տարանջատիչ գիծն անցնի այն տեղով,
ուր վեհաժողովի ապրիլի 11-ի որոշումը զինված բախումների դադարեցման մասին
տեղ է հասել, և ամեն մի առանձին դեպքում վեհաժողովը պետք է ընդունի հատուկ
որոշում, որի հետ համաձայնություն են արտահայտում Կրաստանի և Ադրբեջանի
արտաքին գործերի նախարարները:

Բնականաբար տեղի ունեցավ շահերի բախում, և ոչ մի համաձայնություն էլ
չկայացավ:

Շուտով տեղի են ունենում իրադարձություններ, «օրակարգից» դուրս դեպքեր,
որոնք էլ ի չիք են դարձնում գործադրված ջանքերը, ինչն ամենևին էլ
պատահականություն չէր: Մեծ Բրիտանիայի մեկնումից հետո, հետևաբար,
Խորհրդային Ռուսաստանը և վերակենդանացող Թուրքիան էին այն երկու պե-
տությունները, որոնք Կովկասյան այդ դատարկությունը պետք է լցնեին: Բայց, իրերի
բերումով, Հայաստանը չկարողացավ համաձայնության գալ այդ պետություններից
ոչ մեկի հետ: Հայաստանի և Թուրքիայի միջև Սևրի դաշնագրի ուրվականը կար, իսկ
Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև կախվել էր Հայաստանի Հանրապե-
տության խաբուսիկ հույսը՝ մեծ դաշնակիցների օժանդակության հետ կապված,
դաշնակիցներ, որոնք ինչպես դիպուկ նկատում են անգլիացի կովկասագետներ
Դ.Մ.Լանգը և Ք.Ի.Ուոքըրը, հայերին և հայ ժողովրդի քաղաքական լիդերներին
հմտորեն կերակրում էին «Սև ծովից մինչև Միջերկրական ծով տարածվող
Հայաստան ստեղծելու երազային գաղափարով»: [31] Այդ հույսերը տարան ՀՀ
ճակատագրական մեկուսացմանը և անկմանը: Երբեք էլ էական օգնություն դաշ-
նակիցների կողմից չեղավ, միայն եղան սնամեջ հայտարարություններ ու խրախու-
սանքներ: Իսկ հարևանների հետ այնպես էլ տարբեր պատճառներով հնարավոր
չեղավ լեզու գտնելու:

Եվ սակայն Դենիկինի բանակի բոլշևիկներից պարտություն կրելուց հետո էր
միայն՝ 1920թ. հունվարին, որ Դաշնակիցները Անդրկովկասյան
հանրապետություններին իբրև անկախ պետություններ ճանաչեցին՝ նպատա-
կադրելով Կովկասը և Պարսկաստանը հետ պահել բոլշևիկյան ազդեցությունից:
Իրավիճակի փոփոխությունները և դաշնակիցների վերաբերմունքի էական
փոփոխությունը ՀՀ-ի նկատմամբ դիպուկ նկատել են Դ.Մ.Լանգը և Ք.Ի.Ուոքըրը.
«1920-ի ընթացքում աշխարհի իրավիճակը այնպիսի դրամատիկ փոփոխություններ
կրեց, որ այլևս իմաստագրկվեցին դաշնակից տերությունների Հայաստանին տված
խոստումները... բուռն վիճաբանություններից հետո... դաշնակցական կառավարու-
թյունը որոշեց խաղաղ կերպով իշխանությունը հանձնել բոլշևիկներին և ինչպես
առածն է ասում, նրանք գերադասեցին «կարմիր լինել, քան մեռած»»: [32] Արդեն 1920
թ. գարնանը իրավիճակը անդրկովկասյան տարածաշրջանում կտրուկ փոխվում է, և
իրադարձությունները սկսում են սրընթաց զարգացումներ ստանալ և,
մասնավորապես Արցախում, Ջանգեզուրում և դրանց շուրջ. ա) Արցախում
փաստական իշխանությունը, սկսած 1918 թ. կեսերից գտնվում էր տեղի Հայոց
Ազգային Խորհրդի ձեռքում: Վերջինս 1918 թ. մայիսից, մինչև 1920 թ. մայիսն ընկած
ժամանակահատվածում իր հրավիրած տասը համագումարներում և դրանից հետո

էլ՝ մինչև ՌԿ(Բ)Կ Կենտրոնի Կովկասյան Երկրային կոմիտեի բյուրոյի (Կովբյուրոյի) 1921 թ. հուլիսի 5-ի տխրահռչակ որոշումը, չի ընդունել և չի ձանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը: Սակայն եղել են նաև վտանգավոր շրջադարձեր, քաղաքական սայթաքումներ. այսպես՝ 1919 թ. օգոստոսի 12-ին կայացած Ղարաբաղի 7-րդ համագումարը, քննելով ստեղծված դրությունը և համոզվելով, որ դրսից ոչ մի օգնություն չի կարող ստանալ, անգլիացիներն էլ պաշտպանում են ադրբեջանցիներին, իր հերթին Հայաստանի կառավարությունն էլ ի վիճակի չէ լուրջ օգնություն հասցնելու, ծանր ու թեթև անելով և կշռելով սեփական հնարավորությունները, որոշեց օգոստոսի 15-ին ընդունել Բաքվի հետ համաձայնությունը: Եվ այսպես՝ ստորագրվում է 1919 թ. օգոստոսի 22-ի հայտնի տխրահռչակ համաձայնագիրը՝ «հուսալով», որ Լեռնային Ղարաբաղի ձակատագիրը իբր թե «անվերապահորեն և արդարացիորեն» լուծվելու է մեծ տերությունների եվրոպական Հաշտության վեհաժողովում: Բնականաբար դր. Խոսրով բեկ Սուլթանովը դա համարեց նոր «դարաշրջան» Ղարաբաղի կյանքում: Եվ ինչպես միանգամայն իրավացիորեն գրում է ՀՀ վերջին վարչապետ Ս.Վրացյանը. «Նոր դարագլուխ, դժբախտաբար, չբացվեց, բայց Սուլթանովը իրավունք ուներ հպարտանալու, որովհետև, թեև ժամանակավոր կերպով, Ղարաբաղը դառնում էր Ադրբեջանի մաս: «Ժամանակավոր»-ը «մշտական» դարձնելը ապագայի հարց էր, և ադրբեջանցի գործիչները չէին հրաժարվում այդ մտքից»:[33] Այդ կապակցությամբ դիպուկ է նկատել Ռ.Հովհաննիսյանը. «Ժամանակավոր կառավարումը մի ազդու և խոշոր քայլ էր դեպի մշտական տիրապետություն: Ինչ մարտավարություն էլ ընդունեի ապագայում Հայաստանի Հանրապետությունը, նրան այլևս չէր հաջողվելու ստիպել Ադրբեջանին հեռանալու այդ հայաբնակ լեռնաշխարհից: Բացի իր կաշուն համառությունից, Ադրբեջանն օգտվեց բրիտանական հրամանատարների հովանավորությունից, Փարիզի Հաշտության վեհաժողովի հապաղումներից՝ վիճելի տարածքի նկատմամբ գործնական միջոցներ ձեռք առնելու հարցում և հայկական կառավարության ընդհանուր անկարողությունից»:[34] Արցախցիների ազատագրական պայքարին ադրբեջանաթուրքական միացյալ զինյալ ուժերը պատասխանում են հայերի զանգվածային կոտորածներով. 1920 թ. մայիսի 23-ին մուսավաթական կառավարությունը կազմակերպում է Շուշիի հայության կոտորածը, որի հետևանքով զոհվում են հազարավոր հայեր: Ահա այս իրավիճակում էլ Ղենիկինի վերջնական պարտության մի Ռուսաստանը մի նոր գործոն դարձավ Հայաստանում և Անդրկովկասում: Կարմիր բանակը, իր դեմ բարձրացրած պատնեշը քանդելով, մտավ Հյուսիսային Կովկաս, իջավ Անդրկովկաս և Բաքու: Եվ դա այն ժամանակ, երբ անկախ Ադրբեջանի կառավարությունը իր զինվորական ուժի մեծ մասը կենտրոնացրել էր Ղարաբաղում՝ հայերի ապստամբությունը ջախջախելու, և Ղարաբաղը, ինչպես նաև Չանգեզուրն ու մնացյալ հայկական տարածքները վերջնականորեն Ադրբեջանին միացնելու համար: Իսկ արդեն բոլշևիկացած Ադրբեջանի Հեղկոմը մի վերջնագիր է հղում Երևանի կառավարությանը, որով պատերազմ էր հայտարարում Հայաստանի Հանրապետության դեմ, եթե հայկական զորքերը անմիջապես, մինչև ապրիլի 30-ը, չդատարկեին Ադրբեջանի «անվիճելի հողամասերը»: Հեղկոմը նույնիսկ կարիք չէր զգացել այդ հողամասերի անունը հիշատակելու, և անմիջապես ռազմաքաղաքական պատրաստություններ էր տեսել: Ահա այս արմատական անցուդարձներն էին այն

գլխավոր պատճառները, որոնք հանգեցրին Անդրկովկասյան հանրապետությունների 1920 թ. ապրիլյան խորհրդսօժողովի աշխատանքների ձախողմանը, և բնականաբար, ընդունված որոշումների պայմանականությանը: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ բոլշևիզմը, որպես ռազմաքաղաքական և հասարակական հոսանք Ռուսաստանում ամրապնդման գործընթաց էր ապրում, ընթանում էր դեպի կայունացում, սակայն առաջին պահին ոչ ըմբռնելի, որի հետևանքով հայկական դիվանագիտական-քաղաքական շրջանները հենվեցին Վրանգելի, Կոլչակի, Դենիկինի ու այլոց վրա՝ կորցնելով թանկարժեք ժամանակը և ռազմավարական հնարավորությունների օգտագործման բոլոր հույսերը ապավինելով եվրոպական մեծ տերությունների վերացական հավաստիացումներին, բացարձակապես չկռահելով, թե իրադարձությունների ու դեպքերի մոտակա սրընթաց այլափոխությունները և զարգացումները ինչպիսի աղետաբեր աշխարհաքաղաքական դրություն են ստեղծելու առաջին հերթին հենց Հայաստանի Հանրապետության համար: Հենց այդ չարաբաստիկ հանգամանքն էլ իր կնիքը դրեց ՀՀ կառավարության բոլոր գործողությունների վրա, որոնք չէին բխում ժամանակաշրջանի ոգուց և չէին համապատասխանում փոփոխված աշխարհաքաղաքական իրավիճակին:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տե՛ս Վրացյան Ս. Հայաստանի Հանրապետություն.- Եր.: Հայաստան, 1993, էջ 394 - 395:
2. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 396:
3. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 397:
4. Տե՛ս Բանբեր Հայաստանի արխիվների. - 1996. - N° 1 (98). - էջ 74:
5. Տե՛ս Հայաստանի Ազգային Արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ.Պ- 200, ց.1, գ. 548, թ.158-160:
6. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 164:
7. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. Պ -200, ց.1, գ. 548, թ. 166:
8. Տե՛ս նույն տեղում:
9. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 167-170:
10. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 167-168:
11. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 167-169:
12. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 167-170:
13. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 168-170:
14. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 169-170:
15. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 170-171:
16. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 171:
17. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 171:
18. Տե՛ս նույն տեղում, ֆ.Պ- 200, ց.1, գ. 516, թ. 44-45:
19. Տե՛ս Բանբեր Հայաստանի արխիվների. - 1996. - N° 1 (98). - էջ 80:
20. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 175-176:
21. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 178-179:

22. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 180:
23. Տե՛ս նույն տեղում:
24. Տե՛ս նույն տեղում:
25. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.Պ- 200, ց.1, գ. 576, թ. 4:
26. Տե՛ս նույն տեղում:
27. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 5-6:
28. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 7-9:
29. Տե՛ս նույն տեղում, թ. 8-9:
30. Բանբեր Հայաստանի արխիվների. - 1996. - N° 1 (98). - էջ 82:
31. Դեյվիդ Մարշալ Լանգ, Քրիստոֆեր Ջեյմս Ուոքլըր. Հայերը: (Հայ ժողովրդի պատմություն).- Եր.: Հայկ. հանրագիտարանի գլխ. խմբագր., 1992, էջ 31:
32. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32:
33. Տե՛ս Վրացյան Ս., նշված աշխատությունը, էջ 341-342:
34. Հովհաննիսյան Ռ.Գ. Հայաստանի Հանրապետություն: Հատոր I. Առաջին Տարին, 1918 -1919. - Եր., «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2005, էջ 205: